

О. Зелік, асп.

**ТАРАС ШЕВЧЕНКО У КРИТИЧНІЙ РЕЦЕПЦІЇ
М. МОГИЛЯНСЬКОГО**

Сучасні літературознавці, оглядаючи розвиток шевченкознавства в ХХ ст., суголосні в думці, що "його найцікавішим і найпродуктивнішим періодом були 1920-ті роки" [10, 335]. Саме в цей час воно набуло організованого характеру і досягло чималих успіхів як провідна галузь

українського наукового літературознавства. Це був час, який Г. Костюк назвав періодом "багатим на наукові літературознавчі факти", періодом "великих і глибоких задумів, шукань, частих невдач і безсумнівних досягнень", періодом, "виповненим вщерть науковою самопосвятою й трагічною біографією цілої славної когорти творців українського наукового літературознавства" [4, 185].

Творча постать Михайла Михайловича Могилянського, письменника, літературознавця і літературного критика, перекладача, публіциста, була помітною у літературному житті 20-х років ХХ ст., багатому на здобутки і звершення. Вченого зараховують до представників академічного літературознавства, відзначають його наукову проникливість і ерудицію, глибину і вивіреність думки, характеризують як "людину з тонким естетичним смаком, прекрасного знавця літератури" [13, 115]. На жаль, сьогодні його літературознавчі та історико-літературні праці, розпорошені по важкодоступних друкованих джерелах або збережені лише у рукописних чорнових варіантах, залишаються мало відомими широкому загалу, а його наукова спадщина не вивчена і не прокоментована.

Михайло Михайлович був близьким до фундаторів науки про Т. Шевченка: С. Єфремова, О. Дорошкевича, П. Филиповича, І. Айзенштока; їх поєднувала тісна співпраця, приятельські стосунки, вболівання за долю української літератури. Засвідчує співпрацю широке листування, яке дає можливість простежити формування і літературознавчих поглядів, і пріоритетних методологій досліджень.

Для Михайла Могилянського літературна критика була засобом, який допомагав підкреслити і потвердити органічність української літератури/культури у загальноєвропейській. А звернення до найвеличнішої постаті української літератури, "що покликала до національного відродження усі землі українські, розбудила усі серця живі" [8, 2] було зумовлене бажанням розвіяти міф про "геніального мужика", відійти від протиставлення культурника Куліша і мужика Т. Шевченка. Його розвідки, далекі від шаблону і трафарету, часто мали дискусійний характер.

Сьогодні нам вдалося залучити до аналізу статті М. Могилянського "Шевченко і Куліш" [15], "Кохання в житті Шевченка і Куліша" [14], "Шевченкові роковини 1916 року" [8]; з епістолярію дізнаємося, що вчений працював над романом "Шевченко", провадив ґрунтовні дослідження над "Щоденником" Тараса Григоровича; у щорічних звітах Історично-філологічного відділу зазначаються теми наукових доповідей М. Могилянського: "Шевченко і Сковорода" (1923) ("Товариство дослідників української мови, історії і письменства" Ленінград), "Сковорода – Квітка – Шевченко" (1924) ("Історично-літературне товариство"). На жаль, сьогодні ці дослідження втрачені, лише окремі фрагменти бачення Могилянським впливу творчості Сковорода на

світоглядні орієнтири Т. Шевченка знаходимо у статтях "Г. С. Сковорода в українській літературі" [7] та "Від Г. Квітки до Великої революції" [5]. До корпусу літературознавчої шевченкіани Михайла Михайловича входить і рецензія на "Щоденник" Т. Шевченка, виданий 1925 р. за редакцією І. Айзенштока [9].

Для творчої манери Могилянського-літературознавця було характерним критичне переосмислення стереотипних поглядів. Тому його розвідки часто нагадують науковий діалог, творчу полеміку. С. Павличко наголошувала, що "академічне літературознавство 1920-х років утримувалося від категоричних заяв, шукало своєї методи, необхідної для створення синтезуючих досліджень" [10, 335]. Михайло Могилянський чітко окреслює свої завдання як історика літератури: 1) оцінювати матеріал з точки зору історичної перспективи, 2) глибоко розуміти зв'язок досліджуваних ідей із завданнями сучасності, 3) публікувати і досліджувати матеріали, які дадуть можливість зробити синтетичні оцінки. У розвідці "Шевченко і Куліш" підкреслює: "час для синтезу ще не прийшов, для нього ще нема досить надійного дослідженого матеріалу" [15, 102], а своє завдання бачить у прискіпливому дослідженні фактів, що "колись дадуть майбутньому історикові змогу зробити свою синтетичну оцінку, оперту не на піску необґрунтованих вигадок і виразно зазначених сторонностей" [15, 103]. Тут розуміння синтезу близьке до Єфремівського "якісного вивершення, що несе долання або зняття неминучих суперечностей" [12, 9], а завдання суголосні із пріоритетними шляхами розвитку академічного літературознавства початку ХХ ст.

Складна сутність взаємин П. Куліша і Т. Шевченка приваблювала найавторитетніших дослідників початку ХХ століття, працювали в цьому напрямку О. Грушевський, В. Петров, С. Єфремов та ін. Стаття Могилянського вийшла після зазначених праць, але це не применшує її наукової вартості. У його дослідженні старанно проаналізовані результати попередніх досліджень, вчений спирається на ті результати, які мають чітку аргументованість і доведеність, послуговується мемуарними та епістолярними джерелами. Ґрунтовна історико-літературна стаття М. Могилянського "Шевченко і Куліш" сконцентрована навколо осмислення ролі двох найвизначніших культуротворчих особистостей "ренесансу ХІХ ст.". "Перші ж десятиліття українського культурного ренесансу ХІХ віку видвинули на кон життя літературного, наукового, громадського три величезні постаті такої яскраво талановитої вдачі, що не часто буйний цвіт її прибирає діла і дні людські: Костомаров, Куліш і Шевченко" [15, 102]. Могилянський свідомий відмінності двох різних типів творців української національної культури, але не применшує значення жодного з них для України: осяяний даром геніальності Шевченко і невтомний трудівник Куліш, розум якого поглиблений ґрунтовною освітою і невтомною працею "захоплюючий і

зворушливий матеріал, рівного якому по цікавості мало в історії людських взаємовідносин і може нема в історії нашого культурного ренесансу" [15, 105]. Вони потребували один одного, взаємно шанували і доповнювали. Шевченко цінував Кулішеві поради, відчував вплив суворої вибагливості Куліша, її моральної правди, "все життя він жадібно і болісно шукав почути правдиве слово про свою поезію і врешті решт розумів, що може його почути лише від Куліша" [15, 115]. Ю. Луцький підкреслює: "М. Могилянський був свідомий того, що своїм виступом проти Шевченка Куліш протестував проти того іконописного батька Тараса, яким Шевченко став для українців" [6, 135] Могилянський намагався протистояти грі і фальшуванню з іменами "двох найвизначніших постатей українського **ренесансу**", і навіть у "далекому від шаблону й трафарету" етюді С. Єфремова, поряд із майстерним аналізом і багатством думок відзначає ухил до моралізування.

"Не змалювання героїчних поетів-ілюстрацій на чеснотливі теми "Життя видатних людей", не усвячення – з одного боку, і не пристрасне виявлення їх помилок, їх особистих хиб.<...> Не акафіст і не анафема, лише ніж історичного аналізу" – таким вбачає Могилянський завдання історика літератури [15, 102]; він окреслив шляхи вивчення творчості поета, до яких більше ніж через півстоліття звернувся М. Павлишин, виступаючи проти іконостасу, який "вимагає агіографії – *стилізованої біографії* (курсив наш – О. З.)" [11, 191].

Для М. Могилянського Т. Шевченко – геній, а його вдача – "приваблива, експансивна, з світлим розумом і великим серцем, бурхлива і щира, проста і геніальна" [15, 105], поділяє думку Куліша, що Шевченко "розум брав од самого Бога" [15, 114]. До Шевченкових характеристик Могилянський відносить вміння "своїм великим серцем незлосливо, поблажливо ставитись до маленьких хиб людських, особливо приятельських, а на теплі дружні почуття відповідати щирою приязню" [15, 115]. Саме в цих рисах Шевченкової вдачі, на думку М. Могилянського, виразно простежується вплив "мандрівного філософа Григорія Сковороди":

<...>Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любить.

За Могилянським, Т. Шевченко – вірний учень Г. Сковороди, а його муза, яку він характеризує як музу боротьби і ненависті, – лише інша сторона безмежної любові, інша сторона його Сковородинської душі [7, 12]. Вчення Г. Сковороди з раннього дитинства супроводжувало Тараса Шевченка, навчило "добро любить" і допомогло зберегти чистоту душі і щирість серця у найскладніших життєвих обставинах.

Розвідка "Кохання в житті Шевченка і Куліша" побудована в ключі культурно-психологічного напрямку, "солідно уґрунтованого у критиці 20-х рр." [2, 15]. Науковець притримується погляду, що "кожна творчість

розкриває авторську індивідуальність", але застерігає, що "не треба йти так далеко, щоб саме в любовній біографії шукати ключа до розуміння кожної біографії, особливо ж біографії художника, що його істоту складають емоціональна чутливість, емоціональна загостреність" [14, 102]. У своєму дослідженні романтичну біографію поета поділяє на дві частини, "демаркаційну лінію" між якими кладуть десять років заслання. Т. Шевченко до заслання – то молодий, безтурботний донжуан, який і в скороминущих епізодах та зв'язках і в серйозному почутті не знав нерозділеного кохання. І те, що несудилося йому "родинне щастя", не дуже пригнічувало повного сил, в ореолі поетичної слави поета. Після десятирічного заслання Т. Шевченко повертається "дуже покалічений, душевно й фізично надломаний" [14, 108], він мріє позбутися "осоружного бурлацтва", знайти тиху родинну пристань. "Низка шлюбних заходів з удаваним (несвідомо звичайно) коханням і без оного свідчить про те, що поет втратив владу над жіночим серцем. <...> В першому періоді кохання натрапляло на перешкоди соціальні, але як кохання воно завсіди переможне й це залишається його основним забарвленням, воно викликає тільки співчуття, ніколи жалощів. В інші кольори забарвлено романи останнього періоду, тут вже маємо кохання безсиле, герой їх викликає жалощі, <...> бо саме в романах останнього періоду найголосніше промовляє *безпорадний і неоправданий* (курсив наш – О. З.) душевний злам" – до такого висновку приходять науковець, аналізуючи драму особистого життя Тараса Шевченка [14, 108].

На нашу думку, дослідження Могилянським постаті Тараса Шевченка у поєднанні із Пантелеймоном Кулішем мали на меті показати злиття в духовному просторі України народної та інтелігентської культур, не протиставлення, не розмежування, а тісне переплетення як особливість культурної традиції.

Окрема сторінка наукових зацікавлень Могилянського пов'язана з дослідженням "Щоденника" Т. Шевченка, повне видання якого він не раз намагався зініціювати. Так, ще 1922 р. у листі до І. Айзенштока Михайло Михайлович зазначає: "Я уже не раз кое-кому из прикосновенных к [Украинской] Академии [наук] указывал на вопиющий факт, что "Дневник" Шевченко до сих пор ни разу не издан в полном неисковерканом цензурой виде. А ведь необходимо его научное (академическое) издание! Я несколько раз поднимал вопрос об издании "Дневника", хотя бы и не строго научном (в издательстве "Сіверянська думка" в Чернигове (1918 г.), в Черниговском Наробразе в 1919 г.). Но так из этого ничего до сих пор не вышло. Когда-то я работал немного над рукописью "Дневника" (подлинник – в Черниговск.[ом] музее укр. [аинских] древностей), но мои заметки и выписки погибли в тех землетрясениях, которым в эти годы подвергались моя библиотека и мои рукописи, бумаги, архив..." [1, 125]. Михайло Могилянський схвально поставився до бажання Айзенштока опублікувати "Щоденник",

а коли той з'явився друком, привітав кропітку роботу і висловив бажання написати рецензію: "Здоровлю з закінченням цієї так давно потрібної праці, зробити яку я колись (в 1909, а потім 1919 рр.) не раз заходився, але в умовах того часу виконати не міг", тут же і поділився бажанням прорецензувати роботу [1, 125]. Не зважаючи на широке листування і приязні стосунки, рецензія Михайла Михайловича була досить критичною. Айзеншток листовно подякував Могилянському за критичні зауваги: "Рецензію Вашу я прочитав у рукопису і був дуже радий, що згадав порадити редакції "Ч[ервоного] Ш[ляху]" замовити її Вам. Зазначені хиби й помилки <...> я цілком визнаю<...>" [1, 32–33]. Зауваження стосувалися зробленої поспіхом редакції, у результаті чого було допущено багато помилок, та поданих без обміркованого плану приміток. Визначив Могилянський і позитивні сторони видання: вартісна вступна стаття, відзначив, що примітки мають багато цінного для розуміння "Щоденника", вважає, що в цілій низці питань їх варто подати в монографічній розвідці. Не погоджується Могилянський із Айзенштоком в питанні про літературно-художній спосіб викладу матеріалу: "В "Щоденнику" ж маємо дійсно лише просте оповідання без жодної риси прийому художнього узагальнення... Не розуміємо, про який літературно-художній спосіб тут може бути мова, особливо, коли прийняти до уваги, що нещадна щирість оповідання "Щоденника" не має рівної в цінній світовій літературі" [9, 236]. Дальші розмисли він перенесе у статтю: "Чи не досить цього і чи не час відповісти і всім сучасним геростратам, для яких Шевченко лише п'яниця і розпусник, що всі подібні закиди найменшої плями не кладуть на чистий образ геніального поета? Шевченко нам любий такий, який він був в дійсності, людина, їй <...> часто не чужим було людське, занадто людське. Нам не потрібний іконописний образ <...>. Не візантійський святий, а життєвий подвижник, велика дитина через все життя, через всі падіння він проніс незаплямовану життєву святість чистого серця" [14, 120]. Могилянський вважає, що Шевченко в "Щоденникові" "єдиний, може, по своїй щирості книзі <...> розповів крок за кроком своє життя, не затаївши жодного помисла", "<...> і в тому "ничтожестве", в тій близькості до людського, занадто людського залишився Шевченко білосніжно чистим і неосяжно, зворушено великим. Самі гріхи і падіння Шевченка святіші за високих чеснот багатьох безгрішних" [14, 121].

Могилянський відчував, що відбувається оцінка класиків і їхньої творчості за вимогами партійного літературознавства, він чинить цьому опір, протестує проти "так широко продукowanego зараз спрощеного і звульгаризованого соціологічного методу" [14, 104]. Такий протест не міг пройти безкарно в тоталітарному суспільстві, як знаємо, Могилянському було заборонено друкувати свої твори, а пізніше – і мешкати в Києві. Та вчений не залишався осторонь літературного життя, цікавився літературними і науковими новинками, на жаль, його коментарі і оцінки

сучасного йому літературного процесу знаходимо лише в листах; із колегами і друзями він охоче ділився своїми роздумами. Так, 1939 р. І. Айзеншток звертається листовно до Михайла Михайловича із проханням висловити свої зауваження про ювілейну шевченківську літературу, отже, його авторитетна думка не втрачала своєї ваги для сучасників.

На жаль, так і залишилося незреалізованим побажання М. Зерова, аби Михайло Михайлович "знайшов час і змогу зібрати їх (статті – О. З.) до купи та переробити в більшу й ширшу критичну студію" [3, 304].

Науковий метод Могилянського – культурно-історичний, базований на увазі до літературних фактів, їхніх зумовленостей та зв'язків. У своїх шевченкознавчих студіях він послуговується провідними принципами біографічної, документальної та історико-соціологічної шкіл, які були визначальними в українському літературознавстві 1920-х років. Його наукові праці високо оцінювали як сучасники, так і наступні покоління науковців, наголошуючи на копіткій праці над збиранням і вивченням окремих документів і матеріалів та велику увагу до фактів.

1. *Айзеншток І.* Автобіографія. Вибрані листи (1910-і – 1920-і роки) / Упор. С. Захаркіна. – К., 2003;
2. *Гундорова Т.* Методологічний тиск // Критика. – 2002. – № 12. – С. 14 – 17;
3. *Зеров М. М.* Могилянський // Зеров М. Українське письменство / Упоряд. М. Сулима. – К., 2002;
4. *Костюк Г.* Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. – Париж – Чикаго. – 1962;
5. *Лебединський Ан.* Від Гр. Квітки до Великої революції // Досвітні огні: Збірник української художньої прози від Гр. Квітки до Великої революції. – К., 1927;
6. *Луцький Ю.* Повертаючись до теми "Шевченко і Куліш" // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991;
7. *Могилянський М.* Григорій Сковорода в українській літературі // Книгар – 1920. – № 1–3;
8. *Могилянський М.* Шевченкові роковини 1916 року. – Чернігів, 1916;
9. *Могилянський М.* Рецензія на Т. Шевченко. Дневник. Ред. І. Айзенштока // Червоний шлях. – 1925. – № 8;
10. *Павличко С.* Моделі шевченкознавства в радянській і не радянській науці // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991;
11. *Павлишин М.* Канон та іконостас. Літературно-критичні статті. – К., 1997;
12. *Соловей Е.* На шляху до синтезу // Єфремов С. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993;
13. *Филипович О.* Спомини про брата // Безсмертні: Збірник спогадів про М. Зерова, П. Филиповича і М. Драй-Хмару. – Мюнхен, 1963;
14. *Чубський П.* Кохання в житті Шевченка та Куліша // ВУАН. Записки історично-філологічного відділу. – Кн. XXI – XXII (1928) – К., 1929;
15. *Чубський П.* Куліш і Шевченко // Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства / За ред. С. Єфремова та Ол. Дорошкевича. – К., 1927.